

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Педагогіка і психологія вищої школи»
обов'язкових компонент освітньої програми
другого (магістерського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

**Тема 3 . Дидактика. Предмет і основні категорії дидактики.
Процес навчання.**

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол №7 від 30.08.2023 р.

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол №7 від 25.08.2023 р.

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально
- економічних дисциплін
Протокол №7 від 29.08.2023 р.

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології
Протокол №8 від 15.08.2023р.

Розробники:

Професор кафедри соціології та психології, доктор педагогічних наук,
професор Тюріна В.О.

Рецензенти:

- 1.Професор кафедри ЮНЕСКО та соціального захисту Державного біотехнологічного університету (ДБТУ), доктор педагогічних наук, доцент Данченко І.О.
- 2.Завідувач кафедри психології і педагогіки факультету №3 Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор педагогічних наук, професор Федоренко О.І.

План лекції:

1. Поняття „дидактика”, її виникнення і розвиток.
2. Зв'язок дидактики з іншими науками.
3. Категорії дидактики.
4. Процес навчання. Структура процесу навчання
5. Основні функції процесу навчання

Рекомендована література (основна, допоміжна), інформаційні ресурси в **Internet** Основна

1. Бандурка О.М., Тюріна В.О., Федоренко О.І. Основи психології і педагогіки: Підручник. / О.М. Бандурка, В.О. Тюріна, О.І. Федоренко. – Харків: Вид-во ХНУВС, 2003. – 336 с.
2. Бандурка О.М., Тюріна В.О., Федоренко О.І. Основи педагогічної техніки: Навчальний посібник. – Харків: ТИТУЛ, 2006. – 176 с.
3. Волкова Н.П. Педагогіка: посібник. / Н.П. Волкова - К.: АКАДЕМІЯ, 2003. -576с.
4. Федоренко О.І., Тюріна В.О., Гіренко С.П. та інші. Педагогіка вищої школи: навчальний посібник. – Харків: ФОП Бровін О.В., 2020. – 240 с.

Допоміжна

6. Кузьмінський А. І. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. Київ : Знання, 2011. 468 с.
7. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. / За ред. З. Н. Курлянд, Р. І. Хмелюк, А. В. Семенова та ін. Київ : Знання, 2007. 495 с.

Текст лекції:

1. Поняття „дидактика”, її виникнення і розвиток

Дидактика (грец. "дидаско" - навчаю) – галузь педагогіки, що розробляє теорію навчання та освіти.

Вважається, що першим почав використовувати цей термін німецький педагог Вольфганг **Ратке** (1571-1635), який тлумачив дидактику як наукову дисципліну, що досліджує теоретичні та методичні основи навчання. Статус науки дидактика отримала завдяки роботам чеського педагога **Я.А. Коменського** (1592-1670), який в книзі «Велика дидактика» (1632) виклав основні принципи навчання і форми його організації. Він є автором існуючої класно-урочної системи, поділу учнів на класи, навчального часу - на навчальні роки, чверті з канікулами між ними, щоденних занять - на 45-хвилинні уроки і 10-20-хвилинні перерви. Ним були засновані предметна

система викладання за певними програмами і підручниками, екзамени в кінці року.

У розвиток дидактики вагомий внесок зробили французькі просвітники-педагоги XVIII ст. Клод-Андріан **Гельвецій** (1715-1771), Дені **Дідро** {1713-1784), Жан-Антуан **Кондорсе** (1743-1794), Жан-Жак **Руссо** (1712- 1778} та ін. Вони закликали враховувати вікові особливості учнів у навчальному процесі, виступали за активізацію методів навчання, що спираються на досвід і спостереження за учнями, перебудову школи, демократизацію освіти в інтересах народу.

Швейцарський педагог Йоганн-Генріх **Песталоцці** (1746-1827) спробував поєднати дитячу працю з навчанням; розробив теорію елементарної освіти, згідно з якою процес виховання має бути спрямований від простого до складного, а навчальний процес - побудованим на основі чуттєвих сприйнятів. На його думку, глибокі знання можна отримати лише за умови послідовного і систематичного навчання.

Німецький філософ і педагог Йоганн-Фрідріх **Герbart** (1776-1841) розробив теорію ступенів освіти; намагався вирішити проблему виховуючого навчання, в процесі якого виникають різнобічні інтереси; залишив багато цінних дидактичних порад щодо розвитку в учнів уваги, спостережливості, пам'яті, мови.

Значний внесок у дидактику в XIX ст. зробила німецький педагог Фрідріх-Адольф-Вільгельм **Дістервег** (1790- 1866), який очолював рух прогресивних учителів проти так званих регулятивів - реакційних освітніх законів Пруського уряду, проголошував прогресивні принципи дидактики: природо-доцільності, культуро-доцільності, самодіяльності; створив дидактичні основи Розвиваючого навчання. Він вважав, що засвоєння учнями знань можливе лише за умови проявлення ними активності в процесі навчання.

Російський педагог **К. Ушинський** (1823-1881) в основу свого бачення завдань педагогіки поклав ідею природо-доцільності, народності початкового навчання. Він наполягав, щоб навчання будувалося з урахуванням психологічних особливостей учнів, від учителів вимагав глибоких знань, які виходили б за межі окремого предмета, дотримання таких дидактичних принципів як систематичність, послідовність, наочність, міцність засвоєння знань. Його прогресивні дидактичні принципи і методи викладання сповідували **В. Водовозов, М. Корф, О. Остроградський** та ін.

В Україні в XIX ст. помітною була постать Олександра **Духновича** (1803-1865), з Закарпаття, що тоді було в складі Австро-Угорської імперії. Він створював підручники для народних шкіл, брав активну участь в культурно-освітній діяльності. Його твори «Книжечка читальна для початківців», «Короткий землепис для молодих русинів», «Скорочена граматики грамотного російського язика», «Народна педагогія» певним чином допомогли у відкритті на Закарпатті понад 70 початкових шкіл.

Автором кількох підручників був Борис **Грінченко** (1863-1910). Незважаючи на заборону царського уряду, він викладав у школах українською

мовою, видав «Словник українського язика» в 4-х томах, а також «Українську граматику до науки читання й писання».

До теорії навчання значний внесок зробили російські психологи Павло **Блонський** (1884-1941), Лев **Виготський** (1896-1934). Завдяки їхнім працям дидактика як система виховання у школах в 30-ті роки ХХ ст. стала більше обґрунтованою, завершеною.

Видатним дидактиком-практиком ХХ ст. був вітчизняний педагог Василь **Сухомлинський** (1918-1970), який розвинув ідею розумового виховання дитини під час навчання і практичної діяльності в педагогічній справі. У 50-80-х роках ХХ ст. розробці теоретичних питань дидактики приділяли увагу багато вітчизняних та зарубіжних вчених-педагогів, а також психологів.

Дидактика як складова педагогічної науки постійно поповнюється оригінальними ідеями завдяки знахідкам творчо працюючих учителів, педагогів-новаторів. Нині педагогічній громадськості широко відомі імена таких майстрів педагогічної праці як **В. Шаталов, С. Лисенкова, Ш. Амонашвілі, М. Щетинін, Є. Ільїн** та інші. Сучасна дидактика запроваджує нові підходи до навчального процесу - його кібернетизацію, «гнучкі технології», модернізовані методи і форми навчання. Зберігаючи цінні ідеї традиційного навчання, дидактика сприяє вдосконаленню освіти і навчання відповідно до вимог суспільства.

2. Зв'язок дидактики з іншими науками

Як і всі інші науки, дидактика відноситься до системи гуманітарних загальнолюдських знань, через це має взаємозв'язок практично з усіма науками. Найтісніше вона пов'язана з філософією і соціологією, політологією, педагогічною психологією, логікою, фізіологією людини, кібернетикою і їх конкретними методиками.

Філософія і соціологія дають можливість дидактиці враховувати соціальні особливості життя і діяльності людей, їх вплив на процес навчання. Політологія розкриває для дидактики проблеми, пов'язані з впливом політичних явищ і процесів на навчання людей. *Педагогічна психологія* дає можливість враховувати психологічні закономірності та особливості процесу засвоєння знань, умінь, навичок. *Фізіологія* людини збагачує відомості про особливості розвитку людського організму, вищої нервової діяльності людини. *Кібернетика* розкриває закономірності процесів управління, передачі й аналізу інформації. Дидактичні закономірності і принципи є загальними; типи і структура методів і способів навчання, які ґрунтуються на загальних принципах, мають певну схожість з іншими предметами; конкретні прийоми, способи і методи у викладанні різних предметів є специфічними.

1. Категорії дидактики

Основними категоріями дидактики є такі: навчання, освіта, викладання, учіння, знання, вміння, навички, закономірності, принципи, форми, методи навчання.

Процес навчання – цілеспрямований процес взаємодії вчителя й учня, в ході якого здійснюється освіта, виховання та розвиток учнів.

Учитель може навчати учнів безпосередньо або опосередковано - через систему завдань. *Метою навчання* є свідоме засвоєння учнями знань з основ наук, набуття певних вмінь та навичок, всебічний розвиток на цій основі їхніх пізнавальних сил і здібностей.

Освіта - процес засвоєння систематизованих знань і формування на їх основі світогляду, розвитку пізнавальних сил (мислення, уяви, пам'яті тощо) і результат цього процесу - досягнення певного рівня освіченості.

Залежно від мети, особливостей підготовки учнів розрізняють загальну, політехнічну і професійну освіту. **Загальна освіта** є сукупністю основ науки про природу, суспільство, мистецтво, а також відповідних умінь і навичок, необхідних кожній людині незалежно від професії. **Політехнічна освіта** - сукупність знань про головні галузі виробництва і набуття загальнотехнічних умінь, необхідних для участі в продуктивній праці; її набувають в процесі вивчення предметів політехнічного циклу: математики, фізики, хімії, біології, географії, а також інших предметів - історії, основ держави і права, літератури, трудового навчання. **Професійна освіта** є сукупністю знань, практичних умінь і навичок, необхідних для певної галузі трудової діяльності. Вона забезпечує глибоке вивчення наукових основ з обраного виду праці, формування спеціальних практичних умінь і навичок, виховання майбутніх фахівців. Внаслідок професійного навчання особа набуває певну спеціальність і кваліфікацію. Між загальноосвітніх, політехнічним і професійною освітою існує тісний взаємозв'язок. Загальна освіта є науковою основою політехнічної і професійної. Від рівня й якості загальної освіти залежать успіхи в освоєнні майбутньої професії. В процесі політехнічної освіти учні засвоюють не тільки основи сучасного виробництва, а й отримують певну професійну підготовку. У професійному навчанні політехнічні знання не лише використовуються, а й поповнюються, розвиваються.

Принципи навчання – система найважливіших дидактичних вимог і положень, реалізація яких може забезпечити ефективне функціонування навчального процесу.

Зміст освіти – це система знань, умінь і навичок, оволодіння якими закладає основи для розвитку і формування особистості людини.

Методи навчання – це способи взаємозв'язаної діяльності вчителя та учнів щодо озброєння учнів знаннями, уміннями і навичками, їх виховання і розвитку у процесі навчання.

Форми організації навчання відображають особливості об'єднання учнів для занять, що організовані вчителем, в процесі яких і здійснюється навчально-пізнавальна діяльність учнів.

Викладання - організація та управління вчителем пізнавальною діяльністю, в результаті цього відбувається розвиток і виховання школярів.

Полягає у формулюванні перед учнями пізнавального завдання, повідомленні нової навчальної інформації як основи знань, управлінні їх засвоєнням, закріпленням і використанням, у перевірці якості знань, умінь, навичок.

Учіння є процесом пізнавальної діяльності учнів, завдяки якій вони засвоюють системні знання, набувають індивідуального досвіду пізнання, вміння самостійно ними оперувати, застосовувати вміння та навички, розвиваючи свій навик спілкування з учителем і учнями в класному і загальношкільному колективах.

Знання – це результат власної, активної розумової діяльності з якоюсь інформацією.

Дидактика виділяє такі види знань:

- *основні терміни і поняття*. Забезпечують міркування, тлумачення, сприйняття наукових положень;

- *факти повсякденної дійсності і наукові факти*. Допмагають пізнанню законів будь-якої науки, формуванню переконань, формулюванню, відстоюванню ідей;

- *основні закони науки*. Розкривають зв'язки і відношення між різними об'єктами й явищами дійсності;

- *теорії*. Містять систему наукових знань про певну сукупність об'єктів, про методи пояснення та передбачення явищ конкретної предметної галузі;

- *знання про способи діяльності*. Вони є сукупністю методів, набуття і накопичення знань;

- *оціночні знання*. Відомості про норми ставлення до різних явищ життя.

Характерними якостями повноцінних знань учнів є: *повнота знань*, (кількість передбачених програмою знань про об'єкт вивчення); *глибина знань*, (кількість усвідомлених важливих зв'язків певного знання з іншими, що до нього відносяться); *оперативність знань* (готовність і вміння учня застосувати їх в конкретних ситуаціях); *гнучкість знань* (швидкість набуття варіативних способів застосування їх за умов зміни ситуації); *конкретність і узагальненість знань* (усвідомлення конкретних проявів узагальненого знання, здатність підводити конкретні знання до узагальнень); *системність знань* (сукупність знань, що за своєю структурою відповідає структурі наукової теорії); *усвідомлення знань* (усвідомлення зв'язку між ними через уміння їх застосовувати),

Знання про навколишній світ поділяються на *теоретичні знання* (поняття, системи понять, теорії, гіпотези, закони і методи науки) і *фактичні знання, одиничні поняття* (знаки, цифри, букви, назви, події).

Уміння - здатність свідомо діяти на основі засвоєних знань.

Передбачають використання набутих знань. Формування їх складним процесом аналітично-синтетичної діяльності. яке проходить кілька стадій: *усвідомлення, оволодіння, реалізація*.

Уміння і навички можуть бути *теоретичними* (в їх основі - правила оперування поняттями, вони є результатом аналізу і синтезу) і *практичними* (дії, що регулюються за допомогою формул, моделей).

4. Процес навчання. Структура процесу навчання

Процес навчання формується на основі таких компонентів: цільового, стимулювально-мотиваційного, змістовного, операційно-дієвого, емоційно-вольового, контрольного-регулювального, оціночно-результативного компонентів.

Цільовий компонент. Організація процесу навчання пов'язана з чітким визначенням мети (освітньої, виховної, розвивальної) і усвідомленням її учнями.

Освітня мета полягає в забезпеченні засвоєння, закріплення, і застосування теорій, понять, законів і формуванні загальнонавчальних і спеціальних (з певного предмета) умінь і навичок.

Виховна мета реалізується через формування світоглядних ідей, моральних якостей школярів (етичних норм, гуманізму, колективізму, активної позиції щодо навчання і життя в загальних рисах), естетичних поглядів, вміння працювати і контролювати себе, гігієнічних та фізкультурних звичок.

Розвивальна мета охоплює розвиток мислення, уваги, пам'яті, емоцій, навчальних інтересів, мотивів і здібностей школярів. Розвиток мислення відбувається на основі загальних розумових дій і операцій. До них відносяться:

- *структурування* (розумова діяльність, спрямована на встановлення зв'язків між поняттями, реченнями, ключовими словами і таке інше, в процесі якої формується структура знань);
- *систематизація* (розумова діяльність для встановлення віддалених зв'язків між поняттями, реченнями, в процесі якої вони організовуються в певну систему);
- *конкретизація* (застосування знань на практиці);
- *варіювання* (зміна несуттєвих ознак понять, їх властивостей, фактів і тому подібного при постійних істотних);
- *формування висновків*;
- *пояснення* (зосередження думки на найважливіших моментах (зв'язках));
- *класифікація* (розподіл понять на взаємопов'язані класи за істотними ознаками);
- *аналіз* (вичленення ознак, властивостей, відносин понять, знаходження загальних і відмінних їх властивостей);
- *синтез* (об'єднання, складання частин, тобто дія, зворотна аналізу);
- *порівняння* (виділення окремих ознак понять, знаходження спільних і відмінних їх властивостей);
- *узагальнення* (визначення ознак, властивостей, істотних для кількох понять).

Досягнення освітньої, виховної і розвивальної мети здійснюється завдяки реалізації змісту навчального матеріалу, відбору форм, методів,

прийомів навчання, забезпечення порядку і дисципліни на уроці, оцінки знань, впливу особистості вчителя, його поведінки, ставлення до учнів.

Стимулювально-мотиваційний компонент. Є продовженням цільового. Повноцінний стимул можливий при усвідомленні учнем реальної значущості знань. Тому роз'яснення мети та поглиблення мотивації є передумовою позитивного ставлення учнів до навчального предмета.

Тому важливо, щоб учитель свідомо управляв мотиваційною стороною навчальної діяльності учнів, їх інтересами і потребами, формував позитивне ставлення до навчання.

Змістовний компонент. При підготовці до заняття вчителю необхідно ретельно обмірковувати зміст навчального матеріалу, конкретизувати обсяг теоретичних положень, визначити вміння і навички, які необхідно сформувати в процесі вивчення нового матеріалу.

Навчальний матеріал, в залежності від виконуваних функцій, відносять до таких видів:

- *інформаційний*: тексти, малюнки, схеми, таблиці, географічні карти, музичні твори, ноти, твори скульптури і живопису, моделі, реальні об'єкти навколишньої дійсності;

- *операційний*: завдання, вправи, під час виконання яких виробляються вміння і навички;

- *актуалізуючий*: тексти, завдання, які сприяють актуалізації опорних знань, умінь і навичок, необхідних для розуміння і засвоєння матеріалу;

- *контролюючий*: завдання, які забезпечують внутрішній та зовнішній зворотний зв'язок;

- *стимулюючий*: тексти, завдання, які викликають інтерес до нових знань або до нових способів їх засвоєння;

- *діагностувальний*: завдання, які дають можливість виділити прогалини в знаннях.

На практиці, як правило, використовують об'єднання різних видів навчального матеріалу.

Операційно-дієвий (методичний) компонент. Охоплює всі методи і їх склад - прийоми, якими оперує кожен учитель в процесі своєї діяльності і форми організації навчання. Організовуючи навчально-пізнавальну діяльність, слід пам'ятати те, що, хоча учні засвоюють навчальний матеріал під керівництвом вчителя, цей процес індивідуальний для кожного учня.

Слід враховувати індивідуальні особливості сприйняття окремих учнів: точність, швидкість, повноту, емоційність, вміння відбирати, аналізувати, використовувати інформацію.

Цей компонент складається з послідовності інтелектуальних операцій: сприйняття; осмислення; розуміння; узагальнення; систематизація; запам'ятовування; закріплення; застосування на практиці.

Емоційно-вольовий компонент. Виявляється шляхом напруження волі учня в процесі пізнавальної діяльності. Воля, емоційні процеси роблять інтенсивною пізнавальну діяльність школярів.

Позитивні емоції дуже важливі, вони створюють атмосферу

співробітництва, викликають бажання вчитися.

Підвищенню емоційності навчання сприяє використання спеціальних дидактичних методів (демонстрації, використання технічних засобів навчання, змістовність матеріалу), показових прикладів, фактів, створення проблемних ситуацій.

Контрольно-регулюючий компонент. Містить методи контролю, самоконтролю і взаємоконтролю, якими користується вчитель паралельно з викладанням нового матеріалу.

Функція контролю здійснюється на всіх етапах навчального процесу. Вона постійна і не повинна обмежуватися констатацією засвоєного. Йдеться про зворотний зв'язок в навчанні, тобто учитель вчасно реагує на допущені помилки і пропонує певну систему їх виправлення.

На цьому етапі відбувається формування в учнів навичок і вмінь самоконтролю в навчанні, планування своїх дій, оцінка і регулювання власної діяльності і поведінки, передбачення результатів своїх дій.

Оціночно-результативний компонент. Це оцінювання якості знань школярів, яке здійснюють педагоги і вони самі. Цей компонент стає ефективним, якщо результати оцінювання об'єктивні, послідовні.

5. Основні функції процесу навчання

Процес навчання передбачає тісну взаємодію вчителя і учня. **Основними функціями навчання є освітня, виховна і розвивальна.**

Освітня функція навчання сприяє перетворенню знань у надбання особистості, закріпленню умінь і навичок використання знань на практиці.

Виховна функція сприяє формуванню світогляду, високих моральних якостей, естетичних смаків, трудових умінь.

Розвивальна функція спрямована на формування творчої особистості.

Основні компоненти навчального процесу:

1. *Мета навчання.* Визначається умовами розвитку суспільства і набутих досвідом у формуванні підрастаючої особистості. Життєва і соціальна компетентність учнів, громадянське виховання є стратегічною метою 12-річної школи, що передбачає розвиток і саморозвиток учнів на основі повноцінного використання внутрішнього потенціалу особистості.

2. *Завдання навчання.* Дають можливість здобувати знання, набувати вміння та навички згідно з навчальними планами і програмами.

3. *Зміст освіти (навчання).* Це чітко окреслена система знань, умінь і навичок, якими повинен опанувати учень протягом навчання в школі.

4. *Методи навчання.* Основні способи навчальної роботи вчителя та учнів, за допомогою яких набувають певні знання, вміння та навички.

5. *Засоби навчання.* Підручники, посібники, комп'ютери, навчальні контролюючі машини, спортивні знаряддя, за допомогою яких учні набувають знання і удосконалюють навички.

6. *Форми організації навчання.* Сприяють свідомому засвоєнню навчального матеріалу, оволодіння відповідними вміннями та навичками. *Основною формою навчання в школі є урок*, додаткові форми - факультативні заняття, гурткова, секційна робота, різноманітні конкурси, олімпіади, спортивні змагання тощо.